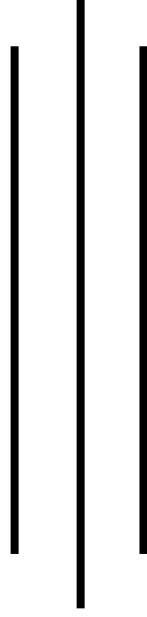

देशको वर्तमान आर्थिक स्थिति सम्बन्धमा
अर्थमन्त्री डा. युवराज खतिवडाबाट जारी
श्वेतपत्र

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय
२०७४ चैत १६ गते

पृष्ठभूमि

१. नेपालको संविधानको पूर्ण कार्यान्वयनको क्रममा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको निर्वाचन सम्पन्न भई तीनै तहमा सरकार गठनसँगै विकास र सुशासनको कार्यारम्भ भइसकेको छ। तीनै तहको निर्वाचनबाट मुलुकमा राजनीतिक स्थिरता र आर्थिक समृद्धिको जनचाहना प्रतिबिम्बित र अनुमोदित भएको छ। वर्तमान सरकार गठनसँगै राजनीतिक स्थायित्व र आर्थिक समृद्धिको चरणमा नेपाल प्रवेश गरेको छ। “समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली” बनाउने लक्ष्य लिएको यो सरकार गठन हुँदा मुलुकको आर्थिक स्थिति कस्तो रहेको थियो भन्ने जानकारी आम नागरिकहरूमा रहनु पर्दछ। अर्थतन्त्रको वर्तमान स्थितिका बारेमा सुसूचित हुने नागरिकको अधिकार पनि हो। वर्तमान अवस्थाको सही विश्लेषणबाट मात्र अगाडिको मार्ग तय गर्न सकिन्छ। यसै उद्देश्यले सबै सरोकारवालाको जानकारीका लागि यो श्वेतपत्र जारी गरिएको छ।
२. यो सरकार गठन हुँदाको अवस्थामा नेपालको अर्थतन्त्र निकै चुनौतिपूर्ण रहेको देखिन्छ। समष्टिगत आर्थिक परिसूचकहरू सकारात्मक छैनन्। सहज व्यावसायिक वातावरणको अभावमा आर्थिक क्रियाकलापहरू विस्तार हुन सकेका छैनन्। स्रोतको अनिश्चितताबीच तयार पारिएको बजेट कार्यान्वयन हुन नसक्ने र गैर बजेटरी खर्च वृद्धि हुने प्रवृत्तिले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन चुनौतिपूर्ण बनेको छ। वित्तीय अनुशासनका सीमाहरू निर्ममतापूर्वक तोडिएका छन्। आयातमा आधारित राजस्व र विप्रेषणमा आधारित उपभोगको चक्रमा अर्थतन्त्र रुमल्लिएको छ। अनौपचारिक अर्थतन्त्र मौलाएका कारण राजस्वको दायरा संकुचित भएको छ। प्रतिबद्धता प्राप्त भएको वैदेशिक सहायता पूर्ण उपलब्ध नभएको र उपलब्ध सहायताको परिचालन प्रभावकारी हुन नसकेको स्थिति छ। विप्रेषण आप्रवाहमा कमी आएको छ। बाह्य क्षेत्रको धान्नै नसकिने असन्तुलनले विदेशी मुद्रा सञ्चितिमा चाप पर्न थालेको छ।
३. वित्तीय क्षेत्रको पूँजी परिचालन आर्थिक वृद्धिसँग प्रत्यक्ष जोडिन सकेको छैन। औद्योगिक तथा पूर्वाधार विस्तारमा निजी लगानी उत्साहप्रद ढङ्गले बढ्न सकेको छैन। विभिन्न समयमा गरिएका लगानी सम्मेलन तथा पूर्वाधार सम्मेलनमा घोषणा गरिएका लगानी

यथार्थमा परिणत हुन सकेका छैनन्। आन्तरिक पूँजी बजार सबल र भरोसायोग्य भइसकेको छैन। औद्योगिक पूँजी वित्तीय र व्यापारिक लगानीतर्फ उन्मुख भएको छ।

४. पूँजी निर्माणका क्रियाकलापहरू सुस्त छन्। निजी तथा सरकारी दुवै क्षेत्रमा पूँजी निर्माणले अपेक्षित गति लिएको छैन। विकास आयोजना कार्यान्वयनको गति निकै नै धीमा छ। अपवाद बाहेक सबैजसो पूर्वाधार आयोजनाहरू निर्धारित समय र लागतमा सम्पन्न हुन सकेका छैनन्।
५. राज्यले प्रदान गर्नुपर्ने आधारभूत सेवाहरूको गुणस्तर कमजोर छ। सेवा प्रवाह सहज, सुलभ र सरल छैन। शासकीय प्रबन्ध कमजोर हुँदा राज्यसंयन्त्रका अवयवहरू खुकुला भएका छन्। विकास निर्माणमा अनियमितता र गुणस्तरहीन सेवा प्रवाहका कारणले सबैजसो क्षेत्रमा अपेक्षित प्रतिफल प्राप्त हुन सकेको छैन। उत्पादनमुखी भन्दा वितरणमुखी कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयनमा होडबाजी देखिएको छ।
६. बजेट अनुशासन उल्लंघन भएको कारण सरकारी ढुकुटी लगभग रिक्त अवस्थामा छ। स्थापित प्रणाली र मान्यता विपरीत कर छुट दिइएको छ। विना योजना, विना आधार र विना स्रोत आयोजना कार्यान्वयनको नाममा स्रोतको सुनिश्चितता दिइएको छ। गत आर्थिक वर्षमा स्रोतको सुनिश्चितता दिइएका आयोजनाहरू यस वर्षको बजेटमा समावेश नगरिएका कारण बजेटको वास्तविक आकार पहिल्याउन नै कठिन भएको छ। स्थानीय तहलाई उपलब्ध गराइएको अनुदानबाट भए गरेको खर्च र सोबाट प्राप्त उपलब्धिको अनुगमन र मापन गर्न सकिएको छैन।
७. मुलुक संघीयतामा गइसकेपछि एकातिर स्वाभाविक रूपमा प्रशासनिक खर्चमा वृद्धि हुनेछ भने अर्कातिर सबै तहमा विकासका लागि थप साधन स्रोत चाहिने अवस्था छ। द्रुत विकासको जनचाहना र कमजोर अर्थ प्रणालीबीच हाम्रा भावी नीतिहरू तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्नुपर्ने अवस्था छ। यसका लागि तीनै तहका सरकारलाई आवश्यक साधन परिचालन गर्ने र विकास कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने क्षमता बढाउनुपर्ने चुनौति छ।

मुलुकको विकासको परिवेश

८. अन्तर्राष्ट्रिय परिदृश्यमा नेपालको लगानीको वातावरण त्यति उत्साहजनक रहेको छैन। विश्व बैंकबाट सन् २०१८ मा प्रकाशित Doing Business Index मा नेपाल १०५ औं स्थानमा रहनुले देशभित्र लगानी भित्र्याउन कडा मेहनत गर्नुपर्ने देखाएको छ। ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनलबाट हालै प्रकाशित Corruption Perception Index मा १२२ औं स्थानमा रहनुले नेपालको आर्थिक समृद्धिको यात्रामा भ्रष्टाचार अवरोधको रूपमा देखिएको छ। बाह्य लगानीकर्ताहरू नेपालमा लगानीका जोखिमहरू नहटुन्जेल “पर्ख र हेर” कै अवस्थामा रहेका छन्।
९. सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारणको प्रयासले अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा नेपालको छवि, वित्तीय प्रणालीको स्थायित्व, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार विस्तार र लगानीको वातावरणलाई प्रभावित गर्दछ। यस सम्बन्धी कानुनी र संस्थागत व्यवस्थामा गरिएको सुधारका कारण सन् २०१४ मा नेपाल विश्व समुदायको निगरानी र अनुगमनको दायरा (कालो सूची) मा पर्नबाट जोगिएकोमा ती कानुनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको छैन। नेपालको सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणमा भएका कार्यहरूको आगामी मूल्याङ्कन सन् २०२०/२१ मा हुने हुँदा सो अगावै यो क्षेत्रमा सावधानीपूर्वक कार्य गर्न आवश्यक देखिएको छ।
१०. नेपालको अर्थतन्त्रको आकार सानो (करिब २५ अर्ब अमेरिकी डलर बराबर) छ। सानो अर्थतन्त्रमा सीमित आन्तरिक बजारको कारण कतिपय ठूला बाह्य लगानीकर्ताहरू आकर्षित हुन सकेका छैनन्। हाल नेपाली जनताको प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय ८६२ अमेरिकी डलर मात्र रहेको छ। यो आँकडाले नेपाल अल्पविकसित मात्र होइन, अति गरीब मुलुकहरूको पंक्तिमा रहेको देखाएको छ। दुई ठूला छिमेकी मुलुक भारत र चीनको उच्च आर्थिक वृद्धिको स्वाभाविक लाभ पनि लिन सकिएको छैन। निर्यात प्रवर्द्धन गरी वैदेशिक व्यापार विस्तार गर्न अन्तर्राष्ट्रिय र क्षेत्रीयस्तरको सहकार्य पर्याप्त भएको छैन।
११. नेपालले अति कम विकसित राष्ट्रहरूको सूचीबाट सन् २०२२ सम्म विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नती हुने लक्ष्य लिएको छ। यसका लागि प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय

अमेरिकी डलर १२४२, मानव सम्पत्ति सूचक ६६ र आर्थिक जोखिम सूचक ३२ हुनुपर्ने मापदण्ड निर्धारण गरिएको छ। यी सूचकहरूमध्ये प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय वाहेक अन्य दुई सूचकहरूको मापदण्ड तीन वर्ष अगाडि नै पूरा भएको भएता पनि आयवृद्धि नभई हुने स्तरोन्नति सधैं जोखिमयुक्त हुने हुँदा नेपाललाई विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति गराउने प्रावधानहरूको मूल्याङ्कन तीन वर्ष पछाडिलाई सारिएको छ।

१२. संयुक्त राष्ट्रसंघको आव्हानमा नेपालले सन् २०३० सम्म दीगो विकासका १७ लक्ष्य र सो अन्तर्गतका १६९ गन्तव्यहरू हासिल गर्ने प्रतिबद्धता जनाएको छ। राष्ट्रिय योजना आयोगबाट प्रकाशित प्रतिवेदन अनुसार उक्त लक्ष्य हासिल गर्न प्रति वर्ष औसत रु. १७.७ खर्ब लगानीको आवश्यकता देखिएको छ। यस लगानीको आवश्यकता पूरा गर्न सार्वजनिक, निजी तथा सहकारी गरी तीनवटै क्षेत्रमा आवश्यक साधन स्रोतको कमी हुने अवस्था छ। सरकारी क्षेत्रमा मात्र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको औसत करिब १० प्रतिशत सम्म स्रोतको कमी हुने अनुमान छ। उद्योग, ऊर्जा, यातायात, आवास लगायतको पूर्वाधारमा लगानी आवश्यकताको ६० प्रतिशतसम्म निजी क्षेत्रले लगानी गर्नुपर्ने देखिएको छ। समग्रमा दीगो विकास लक्ष्य प्राप्तिका लागि सरकारी, निजी र सहकारी क्षेत्रमा उल्लेखनीय रूपमा साधन परिचालन गर्नुपर्ने चुनौति छ।

संरचनात्मक पक्ष

१३. नेपालको अर्थतन्त्रमा दीर्घकालीन संरचनात्मक समस्या र कमजोरी रहेका छन्। आयको ९० प्रतिशतभन्दा बढी अंश उपभोगमा नै खर्च हुन गई बचत न्यून हुने गरेको छ। आर्थिक, सामाजिक र भौतिक पूर्वाधारका सबैजसो उत्पादनका साधन आयात हुने भएकाले उत्पादन लागत र व्यापार घाटा बढ्दै गएको छ। आयातका लागि वित्तीय प्रबन्ध गर्ने माध्यम विप्रेषण आप्रवाह भएको छ। विकास निर्माण, औद्योगिक उत्पादन, पर्यटन लगायतका सेवा क्षेत्र र आम उपभोग्य क्षेत्रका वस्तु र सेवामा आयातित वस्तु र सेवाको बाहुल्यता रहेको छ। अर्थतन्त्रको संरचनागत परिवर्तन नगरी दोहोरो अंकको आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न र व्यापार घाटा नियन्त्रण गर्न सकिने स्थिति छैन।

१४. अर्थतन्त्रमा लगानीको आधार न्यून छ। हाल कुल स्थिर पूँजीको आकार कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ३३.८ प्रतिशत मात्र रहेको छ। यस्तो पूँजी सार्वजनिक क्षेत्रबाट करिब ३० प्रतिशत र निजी क्षेत्रबाट करिब ७० प्रतिशत परिचालन हुने भए पनि निजी क्षेत्रमा पर्ने प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीको आकार सानो रहेको छ। विगत ५ वर्षमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको औसत १ प्रतिशतको हाराहारी मात्र प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी प्रवाह भएको छ।
१५. सरकारको कुल खर्च बढेको तुलनामा पूँजीगत खर्चको आकार सानो रहेको छ। अल्पविकसित मुलुकमा सामाजिक र आर्थिक पूर्वाधार क्षेत्रमा सार्वजनिक खर्च बढ्नु पर्नेमा चालु खर्च बढ्दै गएको छ। विगत ५ वर्षमा कुल बजेटमध्ये ६४ प्रतिशत भन्दा बढी चालु र २१ प्रतिशत मात्र पूँजीगत बजेट रहने गरेकोमा चालुतर्फ सम्पूर्ण जसो खर्च हुने तर पूँजीगततर्फको बजेटको ७२ प्रतिशतसम्म मात्र खर्च हुने प्रवृत्ति देखिन्छ।
१६. राजस्वले चालु खर्च धान्न सक्ने स्थिति छैन। चालु आर्थिक वर्षको कुल विनियोजनमा चालु खर्च रु. ८०४ अर्ब रहेको छ, जुन चालु वर्षको प्रक्षेपित राजस्वको अनुपातमा ११० प्रतिशत हो। हामीले अपनाइआएको सरकारी वित्त तथ्याङ्क प्रणाली अनुसार पूँजी निर्माण गर्ने कतिपय कार्यक्रमहरूको वर्गीकरण पनि चालुतर्फ हुने भएकाले पनि यस्तो आँकडा देखिएको छ। तथापि साधारण खर्च भने राजस्वको झण्डै ६० प्रतिशत हुने गरेको छ, जुन नेपालजस्तो सार्वजनिक लगानी मार्फत् द्रुत पूँजी निर्माण गर्नुपर्ने मुलुकका लागि निकै उच्च हो।
१७. नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको आकार वास्तविकता भन्दा न्यून आँकलन हुने गरेको अनुमान छ। अनौपचारिक व्यापार-व्यवसाय र अनौपचारिक आर्थिक कारोवारको आकार कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको निकै ठूलो हिस्सामा रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ। यसरी अर्थतन्त्रको ठूलो हिस्सा राष्ट्रिय लेखाप्रणालीमा आबद्ध नहुँदा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा गरिने विश्लेषणहरू यथार्थपरक र वास्तविक हुने गरेका छैनन्।
१८. नेपालको आर्थिक वृद्धिदर कम त छँदैछ, भएको वृद्धिको पनि न्यायिक वितरण भएको छैन। दशक लामो सशस्त्र संघर्ष, लामो समयको राजनीतिक संक्रमण र नीतिगत अन्यौलताका कारण आर्थिक दृष्टिले नेपालको विगत दुई दशक लगभग खेर गयो। यसै कमजोर रहेको आर्थिक वृद्धिदर भूकम्प र संविधान जारी भएपछि दक्षिण सीमानाकामा भएको

नाकाबन्दीका कारण शून्यकै हाराहारीमा पुग्यो। अघिल्लो आर्थिक वर्षमा यसमा केही सुधार भए पनि त्यो वृद्धिदर कायम राख्दै अझ उच्च आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने कार्य चुनौतिपूर्ण छ। मूलतः रोजगारीमूलक क्षेत्रमा आर्थिक वृद्धि कम हुँदा आयको वितरण समन्यायिक हुन सकेको छैन। बहुसंख्यक परिवारहरू आश्रित रहेको कृषि क्षेत्रको आयवृद्धि अरु क्षेत्रभन्दा न्यून हुँदा आयको वितरण पनि स्वतः असमान हुँदै गएको छ।

१९. **उत्पादनमूलक क्षेत्रको संकुचनसँगै रोजगारीका अवसरहरू कुण्ठित हुँदै गएका छन्।** सार्वजनिक खर्च र लगानीबाट रोजगारी सिर्जनाका कामहरू खासै हुनसकेका छैनन्। आम रोजगारी सिर्जना गरी आयवृद्धि गर्न सकिने ठूला पूर्वाधार आयोजनामा लगानी हुन नसकेको, सरकारी लगानी स-साना कार्यक्रममा छरिई रोजगारी र उत्पादन वृद्धिका लागि सहयोगी नभएको, निजी क्षेत्र मार्फत् औद्योगिक लगानी विस्तार गर्न नसकिएको, उद्यमशीलता प्रवर्द्धन गर्न नसकिएको तथा श्रम बजारमा सिर्जना हुने काम र उपलब्ध श्रमशक्तिबीच सामन्जस्य नभएका कारणहरूले गर्दा आय र रोजगारी दुवै संकुचित भएका छन्।
२०. **कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको एक तिहाइ अंश ओगट्ने कृषि क्षेत्रमा अझै पनि दुई तिहाई श्रमशक्ति कार्यरत छ।** मनसूनमा आधारित परम्परागत कृषि प्रणाली विद्यमान छ। सिंचाइका कार्यक्रमहरूमा प्रशस्त लगानी भए पनि कुल कृषियोग्य जमीनको २५ प्रतिशत भूभागमा मात्र बाह्र महिना सिंचाइ सुविधा पुग्न सकेको छ। सिंचाइका कार्यक्रमहरूमा भएको लगानीको प्रतिफल (Output) लाई कृषि उत्पादनको प्रमुख साधन (Input) बनाउन सकिएको छैन। कृषि उत्पादनका अन्य साधनहरू पनि समन्वयात्मक रूपमा परिचालन गर्न सकिएको छैन। कृषिका लागि दिइने कर्जाको ब्याजदर निश्चित गरिए पनि बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रलाई कृषि कर्जा प्रवाहमा परिचालन गराउन सकिएको छैन। अपवाद बाहेक हरेक वर्ष रासायनिक मल र उन्नत बीऊ समयमै उपलब्ध गराउन सकिएको छैन। कृषियोग्य भूमिको खण्डीकरणको गति तीब्र छ। कृषिको उत्पादकत्व कमजोर भएका कारण प्रतिफल प्रति आश्वस्त हुन नसकी कृषि क्षेत्रबाट पलायन हुने नागरिकको संख्या बढ्दो छ। यसमा पनि वर्षेनी ठूलो संख्यामा रोजगारीका लागि युवाहरू विदेशिने क्रम बढेकाले परम्परागत कृषिमा श्रमिकको अभाव देखिएको छ। यसको फलस्वरूप कृषि उत्पादनमा अपेक्षित वृद्धि हुन

नसकी कुनै बेला प्रशस्त खाद्यान्न निर्यात गर्ने हामी हाल वार्षिक रू. १ खर्बभन्दा बढीको खाद्यान्न आयात गर्न थालेका छौं।

२१. **उद्योग क्षेत्र प्रतिस्पर्धी बन्न सकेको छैन।** राजनीतिक संक्रमण र सोको उपजका रूपमा रहेको बन्द, हडतालका कारण उद्योग क्षेत्र लामो समयसम्म गहन समस्यामा त थियो नै, विद्युत आपूर्ति असहज हुन थालेपछि उद्योगहरू लगभग बन्द अवस्थामा पुगेका थिए। पछिल्लो समयमा विद्युत आपूर्तिमा भएको सहजताले केही राहत भए पनि कारोबार लागत (Transaction Cost) बढ्नु, संस्थागत लगानीभन्दा व्यक्तिगत लगानीका उद्योगहरूको बाहुल्यता रहनु, औद्योगिक उत्पादनको बजार विकास नहुनु र आयातीत कच्चा पदार्थमा भर पर्नुपर्ने जस्ता कारणहरूले उत्पादन लागत बढ्न गई उद्योगहरूको प्रतिस्पर्धी क्षमतामा हास आएको छ। सरकारी लगानीमा स्थापना भएका अधिकांश उद्योगहरू या त बन्दप्रायः छन् या त घाटामा छन्। मुलुक अनौद्योगिकिकरण (Deindustrialization) को अवस्थाबाट गुज्रिरहेको तथ्य कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा औद्योगिक उत्पादनको हिस्सा २० वर्ष अघि करिब १० प्रतिशत रहेकोमा हाल ६ प्रतिशत भन्दा कम रहेबाट प्रष्ट हुन्छ।
२२. **नेपालको विगत एक दशकको औसत आर्थिक वृद्धिदर ४ प्रतिशत रह्यो।** जबकि छिमेकी मुलुकहरू भारत र चीनमा यो अवधिको औसत आर्थिक वृद्धिदर क्रमश ८ र ९ प्रतिशत रहेको थियो। विगत दश वर्षमा मुद्रास्फीति दर औसत करिब ९ प्रतिशत रह्यो। न्यून आर्थिक वृद्धि, उच्च मूल्य वृद्धि र आयको वितरण समन्यायिक तथा समावेशी हुन नसक्नाले अझै २१.६ प्रतिशत नेपाली आय गरिबी र २८.६ प्रतिशत घरपरिवारहरू बहुआयामिक गरिबीको रेखामुनि रहेका छन्। अन्तर्राष्ट्रिय परिभाषा (प्रतिव्यक्ति प्रतिदिन आय १.९ अमेरिकी डलर) अनुसार गणना गर्ने हो भने ३६ प्रतिशत नेपालीहरू गरिबीको रेखामुनि छन्। आगामी ५ वर्षमै चरम गरिबीलाई शून्यमा झार्ने अठोटमा यो अवस्था निकै चुनौतिको रूपमा रहेको छ।
२३. **नेपालको श्रम बजार बेरोजगारी र सीपयुक्त जनशक्ति अभावको विरोधाभासपूर्ण अवस्थामा छ।** पछिल्लो श्रमशक्ति सर्वेक्षण अनुसार नेपालमा खुला बेरोजगारी दर २.३ प्रतिशत रहेपनि अर्धबेरोजगारी दर करिब ३० प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको अनुमान छ। युवा अर्धबेरोजगारी ३५.८ प्रतिशत छ। हाल दैनिक करिब एक हजार नेपाली युवाहरू

रोजगारीको खोजीमा विदेश जाने गरेका छन्। वैदेशिक रोजगारीमा जाने युवा जनशक्तिमध्ये तीन चौथाइभन्दा बढी अदक्ष रहेको कारण एकातर्फ विदेशमा न्यूनतम ज्याला दरमा श्रम बेचनु पर्ने र अर्कोतर्फ मुलुकभित्र कृषि, उद्योग तथा निर्माण कार्यमा श्रमशक्तिको अभाव हुने परिस्थिति देखिएको छ। व्यापार व्यवसाय, उद्योग, कृषि, निर्माण क्षेत्रमा सिर्जित सीमित रोजगारीको केही हिस्सा पनि बाह्य श्रमिकले ओगटेको देखिन्छ। यसले अनौपचारिक अर्थतन्त्रलाई समेत बल पुगेको छ। श्रम बजारमा वार्षिक रूपमा थपिने करिब ५ लाख श्रमशक्तिलाई कामको अवसर सिर्जना गर्नु र वैदेशिक रोजगारीमा रहेका नेपालीहरूलाई क्रमशः स्वदेशमै रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्नुपर्ने चुनौति सरकार सामु रहेको छ।

२४. **कमजोर पूर्वाधारका कारणले आर्थिक क्रियाकलापहरू संकुचित छन्।** उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धिका लागि मात्र होइन, सहज र सुलभ सेवा प्रवाह प्रदान गर्न र विकास लागत कम गर्न पनि दरिलो पूर्वाधार चाहिन्छ। हाल प्रति व्यक्ति विद्युत खपत १६० किलोवाट प्रतिघण्टा छ। यो खपत दक्षिण एशियामा नै न्यून हो। त्यस्तै सडक घनत्व ०.५५ किलोमिटर प्रति वर्गकिलोमिटर रहेको छ। सहरी क्षेत्रको सडक पनि १.६ किलोमिटर प्रति वर्ग किलोमिटर मात्र छ, जबकि सडक घनत्व कम्तीमा ५ किलोमिटर प्रति वर्ग किलोमिटर हुनुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता छ। भौतिक पूर्वाधारको विस्तारको अवस्था कमजोर देखिएको छ। निर्मित भौतिक पूर्वाधार गुणस्तरीय छैनन्, निर्माण भएका संरचनाको मर्मत सम्भार नियमित र व्यवस्थित छैन। भौतिक पूर्वाधारको अभावमा सामाजिक विकासमा भएको लगानीको अपेक्षित प्रतिफल लिन सकिएको छैन।

२५. **भौतिक पूर्वाधार विकासमा सरकारसँगै निजी क्षेत्रको क्षमता पनि कमजोर छ।** सरकारी संयन्त्रको कार्यान्वयन क्षमता दिनानुदिन हास हुँदै गएको छ। एकातिर स्रोतको अपर्याप्तताका कारण बजेटको आकार सानो छ भने अर्कोतिर भएकै बजेट पनि ८० प्रतिशतभन्दा कम मात्रै खर्च हुने गरेको छ। निर्माण व्यवसायमा निजी क्षेत्रकै क्षमता पनि सीमित रहेको देखिन्छ। ठेक्कापट्टा र स्रोत सुनिश्चितता भएका बहुवर्षिय आयोजनाहरू तथा राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूको पनि ठेक्कापट्टाको समय सीमा अनुसार काम सम्पन्न हुन सकेको छैन। विकास निर्माणमा मौलाउँदै गएको दण्डहीनता र अनियमितताले सम्पूर्ण शासकीय प्रणालीलाई नै चुनौति दिइरहेको छ। यस क्षेत्रलाई प्रतिस्पर्धी, पारदर्शी र

जवाफदेही बनाउन कानूनी व्यवस्थालाई बढी प्रभावकारी तुल्याउनु पर्ने चुनौति हाम्रो सामु छ।

वित्तीय क्षेत्र

२६. वित्तीय सेवाको पहुँच न्यून छ। पछिल्लो दुई दशकमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका शाखा सञ्जाल तीव्र विस्तार हुँदै हाल प्रति बैंक शाखाले औसत करिब ९ हजार जनसंख्यालाई सेवा प्रदान गरेको स्थिति छ। तथापि कुल जनसंख्याको करिब ४० प्रतिशतलाई मात्र बैंकिङ सेवा र ५ प्रतिशतभन्दा कमलाई मात्र ऋण सेवा पुग्न सकेको स्थिति छ। ग्रामीण तथा पिछडिएको क्षेत्रमा वित्तीय सेवा अपेक्षित रूपमा पुग्न सकेको छैन। कुल ७५३ स्थानीय तहहरूमध्ये ३७९ तहहरूमा अझै वाणिज्य बैंकहरू पुग्न सकेका छैनन्। वित्तीय सेवाको ठूलो अंश सहकारी संस्थाहरू मार्फत पूरा हुँदै गएपनि यी संस्थाहरूको प्रभावकारी नियमन र सुपरीवेक्षण तथा संस्थागत सुशासन कायम गराउने चुनौति बढ्दै गएको छ। बीमाको दायरामा १० प्रतिशत परिवारहरू पनि आउन सकेका छैनन्। अनौपचारिक वित्तीय सेवाको दायरा अझै फराकिलो छ।

२७. वित्तीय साधनको उपयोग विवेकपूर्ण तवरले हुन सकेको छैन। बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको साधनको उल्लेख्य हिस्सा कृषि, उद्योग, पूर्वाधार विकास लगायत राज्यको प्राथमिकता पर्ने क्षेत्रमा अपेक्षित रूपमा उपयोग नभई आय आर्जन र रोजगारीमा कम योगदान गर्ने क्षेत्रहरूमा गएको स्थिति छ। २०७४ साल माघ मसान्तसम्म बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट प्रवाह भएको रू. २२ खर्ब ४३ अर्ब कर्जा तथा लगानीमध्ये रू. १ खर्ब २० अर्ब (५.३ प्रतिशत) मात्र कृषि क्षेत्रमा प्रवाह भएको छ भने राज्यको उच्च प्राथमिकतामा परेको जलविद्युत क्षेत्रमा जम्मा रू. ६८ अर्ब (३ प्रतिशत) मात्र प्रवाह भएको छ। त्यसैगरी, उत्पादनशील र निर्माण क्षेत्रमा कुल कर्जाको क्रमशः १६.३ प्रतिशत र १०.६ प्रतिशत प्रवाह हुन सकेको छ।

२८. बैंकिङ सेवा परम्परागत तवरको छ। वित्तीय सुधारको तीन दशक लामो यात्राको बावजूद बैंकिङ क्षेत्र निक्षेप तथा कर्जाका सीमित उपकरणमा नै केन्द्रित छ। घरजग्गा तथा अचल सम्पत्तिको धितोमा आधारित कर्जा र अल्पकालीन उपकरणहरूमा आधारित निक्षेप परिचालन बैंकिङ विशेषता नै जस्तो भएको छ। ज्ञान, सीप, शिक्षा र व्यावसायिक परियोजनामा

आधारित कर्जा कार्यक्रम र मध्य तथा दीर्घकालीन निक्षेप उपकरणहरू सञ्चालनमा आउन सकेका छैनन्। २०७४ साल माघ मसान्तसम्म बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको कुल कर्जा तथा लगानीमध्ये तीन चौथाइभन्दा बढी (७६.१ प्रतिशत) घरजग्गा तथा चालु सम्पत्तिको धितोमा प्रवाह भएको छ। परियोजनामा आधारित कर्जाको अंश न्यून छ।

२९. वित्तीय सेवा प्रवाह प्रतिस्पर्धी हुन सकेको छैन। वाणिज्य बैंकहरूको कर्जा र निक्षेपबीचको ब्याजदर फरक २०७४ माघमा ५.५ प्रतिशत रहेको छ भने अन्य वित्तीय संस्थाहरूको ब्याजदर फरक झनै उच्च छ। एकातिर कर्जा प्रवाहको ब्याजदर र विभिन्न प्रकारका अतिरिक्त शुल्कहरूप्रति व्यवसायीहरूको असन्तुष्टी छ भने अर्कोतिर बहुबैंकिङ्गका कारण समेत कर्जा जोखिम उच्च हुँदैछ। पछिल्लो समयमा तरलतामा चाप पर्दै गएकोले निक्षेपको ब्याजदर निकै उच्च भएको छ। यसले निक्षेपकर्ताहरू लाभान्वित हुने भए पनि कर्जाको उपयोग निकै महँगो हुन गई कृषि, जलविद्युत, उद्योग, पर्यटन जस्ता अर्थतन्त्रका कतिपय अत्यावश्यक क्षेत्रमा लगानी नै सम्भाव्य नहुने जोखिम देखिन थालेको छ।
३०. बैंकिङ्ग क्षेत्रमा ब्याजदर निर्धारणमा अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा देखिने गरेको छ। मुद्रा बजारमा तरलताको चाप देखिँदा बचतको ब्याजदरभन्दा कर्जाको ब्याजदर उच्च दरले बढ्ने तर तरलता सहज हुँदा निक्षेपको ब्याजदरभन्दा कर्जाको ब्याजदर न्यून दरले घट्ने प्रवृत्ति देखिएको छ। एकातिर बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा र सीमित दायरामा रमाउने प्रवृत्ति र अर्कातिर वाणिज्य बैंक र विकास बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको बीचमा साधन परिचालन (Flow of Fund) मा संरचनात्मक अवरोध रहेको कारणले ब्याजदर निर्धारणमा विकृति देखिने गरेको छ। त्यस्तै, बैंकहरूले पूँजी वृद्धि पश्चात् कर्जा प्रवाह उल्लेख्य रूपमा बढाएको हुँदा हाल कर्जा-निक्षेप अनुपात उच्चतम बिन्दूमा पुगिसकेकोले थप निक्षेप परिचालन नभई थप लगानी हुन नसक्ने अवस्था छ। यो स्थिति कायम रहिरहे उत्पादनशील कर्जा प्रभावित हुने देखिएको छ। मुलुकभित्रको साधन स्रोतले उत्पादक क्षेत्रको कर्जाको माग धान्न नसक्ने अवस्थामा बाह्य स्रोतको तत्काल खोजी गर्नुपर्ने अवस्था भएको छ।
३१. लघुवित्त संस्थाहरूको कारोवार बढ्दो क्रममा छ तर संस्थागत स्थायित्वमा प्रश्न उठ्न थालेको छ। २०७४ पुस मसान्तसम्म लघुवित्त संस्थाहरूबाट करिब १७ लाख

जनसंख्यालाई रू. १ खर्व २२ अर्ब ऋण प्रवाह हुन सकेको छ, जबकि यस अवधिसम्ममा जम्मा रू. ४१ अर्ब मात्र बचत परिचालन भएको छ। यी संस्थाहरूको कारोबारमा दोहोरोपना देखिने, सञ्चालन खर्च उच्च हुने र सहरोन्मुख तथा अर्धसहरी क्षेत्रमा अधिकेन्द्रित रहने जस्ता समस्याहरू देखिएका छन्। एकातिर मध्य तथा दीर्घकालीन स्रोत सुनिश्चित नभएकोले त्यस्ता संस्थाहरूको संस्थागत स्थायित्व चुनौतिपूर्ण देखिएको छ भने अर्कोतिर त्यस्ता संस्थाहरूको वित्तीय सेवा महँगो हुने गरेकोले सेवाग्राहीमा ठूलो असन्तुष्टि छ। यस्तो अवस्थामा लघु वित्त सेवालाई सुदृढीकरण गर्दै सञ्चालन लागत घटाई जनताको आय आर्जन र रोजगारी वृद्धिमा अपेक्षित नतिजा हासिल हुन सक्ने तुल्याउनु पर्नेछ।

३२. **नेपालको पूँजी बजार सतही रहनुको साथै दायरा संकुचित छ।** पूँजी बजारमा हाल २०८ कम्पनीहरू सूचीकृत रहेतापनि तीमध्ये ७५ प्रतिशत वित्तीय संस्थाहरू छन्। पूँजी बजारको कुल कारोबारमा वित्तीय संस्थाहरूको अंश ८१ प्रतिशत रहेको छ। त्यसैगरी जलविद्युत क्षेत्रको कारोबारको अंश ५ प्रतिशत, उद्योगको ३ प्रतिशत र होटलको २ प्रतिशत मात्र रहेको छ। यसले पूँजी बजारमा उत्पादन क्षेत्रका कम्पनीहरूको उपस्थिति ज्यादै न्यून रहेको तथ्य उजागर गर्दछ। अर्थतन्त्रमा साधन परिचालन गर्न पूँजी बजार सशक्त माध्यम भएतापनि यस्तो बजार हाल धितोपत्रमा मात्र सीमित रहेको छ। पूँजी बजारलाई ऋण बजारको रूपमा विकास गर्न सकिएको छैन। समग्रमा, पूँजी बजार मार्फत् ठूलो परिमाणको स्वलगानी परिचालन गर्न संस्थागत र नीतिगत सुधारको आवश्यकता देखिएको छ।
३३. **पूँजी बजार कारोबारको मूल्य दर्शाउने नेप्से सूचकाङ्क अस्थिर छ।** संस्थागत लगानीकर्ताको न्यूनता र वित्त बजारमा तरलताको अभावसँगै बढ्दो ब्याजदर र शेयर निष्काशन तथा आपूर्तिमा भएको वृद्धिले अहिले शेयर मूल्य प्रभावित भएको छ। पूँजी बजार कारोबारमा यथार्थ सूचना सम्प्रेषणको अभाव, पारदर्शिताको कमी तथा लगानीकर्ताहरू र खासगरी साना लगानीकर्ताहरूमा शेयर लगानी सम्बन्धी ज्ञानको कमीले शेयर मूल्य मापन गर्ने नेप्से सूचकाङ्कमा उच्चदरको उतारचढाव आउने गरेको छ।
३४. **बीमाको दायरा सीमित र सहरी क्षेत्र केन्द्रित छ।** पछिल्लो समयमा एकैपटक धेरैवटा नयाँ बीमा कम्पनीको इजाजत दिने कार्यबाट बीमा व्यवसायलाई व्यवस्थित गर्न थप चुनौति थपिएको छ। हाल नेपालको बीमा बजारमा १९ जीवन बीमा र २१ निर्जीवन बीमा गरी

जम्मा ४० बीमा कम्पनीहरू सञ्चालनमा रहेका छन्। तर बीमा सेवाका उपकरणहरू र क्षेत्रको विविधिकरण हुन सकेको छैन। पुनर्बीमा कम्पनीको स्थापना भएतापनि पुनर्बीमा वापतको ठूलो रकम अझै विदेशिने गरेको छ। लघु बीमा सेवाले सीमित क्षेत्रमात्र ओगटेको छ। साना व्यवसायीहरूको संरक्षण गर्न यस्तो सेवाको द्रुत विस्तार जरुरी देखिएको छ।

३५. सरकारको प्रत्यक्ष नियमनभित्र रहेका वित्तीय संस्थाहरूको अनुगमन र निरीक्षण कमजोर छ। खासगरी बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको अनुगमन र निरीक्षण पद्धति अत्यन्त कमजोर छ। सरकारी क्षेत्रमा रहेका वित्तीय संस्थाहरूको लेखापरीक्षण समयमा हुने गरेको छैन। ती संस्थाहरूको जोखिम र कार्यकुशलताको नियमित अनुगमन गर्न संस्थागत व्यवस्थाको आवश्यकता छ।

बाह्य क्षेत्र

३६. वैदेशिक व्यापारको स्थिति भयावह छ। आर्थिक वर्ष २०४९/५० मा रू. २२ अर्बको व्यापार घाटा रहेकोमा पच्चीस वर्षको अवधिमा यस्तो घाटा करिब ४२ गुणाले बढी गत आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा रू. ९ खर्ब १७ अर्ब (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ३४.४ प्रतिशत) पुगेको छ भने चालु आर्थिक वर्षको प्रथम सात महिनासम्ममा यस्तो घाटा रू. ६ खर्ब १४ अर्ब पुगेको छ। नेपालको वैदेशिक व्यापार भारतसँग अधिकेन्द्रित (कुल व्यापारको ६४.८ प्रतिशत) भएकोले भारतसँगको उच्च व्यापार घाटा (कुल व्यापार घाटाको ६६ प्रतिशत) मुख्य समस्याको रूपमा देखिएको छ। वस्तु निर्यातले आयातको ७ प्रतिशत मात्र धान्न सकेको अवस्था छ। आयातमा भएको वृद्धिको तुलनामा निर्यातको वृद्धि निकै कम र कुनै वर्षहरूमा हास समेत आएकोले यस्तो स्थिति आएको हो।

३७. निर्यातको आधार संकुचित हुँदै गएको छ। यसमा धेरै कारणहरू जिम्मेवार छन्। बाह्य क्षेत्र उदारीकरणले आयात त बढ्यो तर तुलनात्मक लाभका वस्तुहरूको प्रबर्द्धनमा यथोचित ध्यान पुग्न सकेन। वैदेशिक व्यापारमा देशगत र वस्तुगत विविधिकरण हुन सकेन। बैकिङ क्षेत्रको कर्जा नीति निर्यातजन्य उद्योगमैत्री बन्न सकेन। उत्पादनमूलक सार्वजनिक संस्थानहरूको व्यावसायिक दक्षता र क्षमता कमजोर रह्यो। लामो समय कायम रहेको राजनीतिक अस्थिरताले उत्पादन र लगानीको वातावरण प्रतिकूल बनाउनुको साथै विद्युत

आपूर्तिमा अवरोध, कच्चापदार्थको उत्पादनमा क्षय, औद्योगिक-श्रम सम्बन्ध लगायतको संरचनात्मक समस्याले गर्दा निर्यातजन्य उद्योगहरू धराशायी बन्दै गए। फलस्वरूप निर्यातयोग्य वस्तु उत्पादनमा हास आई निर्यातमा वृद्धि हुनसकेको छैन।

३८. **समग्र अर्थतन्त्र आयातमुखी बनेको छ।** युवा जनशक्ति वैदेशिक रोजगारीमा आश्रित हुनु पर्ने बाध्यताले आन्तरिक उत्पादन र उत्पादकत्वमा नकारात्मक असर पर्नु, अर्थतन्त्रको उत्पादन संरचना आयातमुखी हुनु र विप्रेषण आयले उपभोगको स्तर बढाउनु लगायतका कारणहरूले अर्थतन्त्र आयातमुखी बनेको हो। जीवन निर्वाहको लागि अत्यावश्यक खाद्यान्न, लत्ताकपडा, औषधि, इन्धनदेखि विलासिताका वस्तुहरूसम्म र उद्योग सञ्चालनको लागि आवश्यक कच्चा पदार्थ र निर्माण सामग्रीहरूसम्म आयातमा निर्भर बन्नु परेको स्थिति छ। विगत पाँच वर्षको नेपालको आयात संरचनामा सबैभन्दा बढी औसत १५ प्रतिशत इन्धन र त्यसपछि औसत १४ प्रतिशत कृषिजन्य पदार्थको हिस्सा रहेको छ। त्यसैगरी, सवारी साधन र पार्टपुर्जाको अंश औसत १२ प्रतिशत र विद्युत आयात वापतको भुक्तानी अंश औसत १ प्रतिशत भन्दा बढी रहेको छ। कुल आयातको करिब ५ प्रतिशत सुनचाँदी लगायतको बहुमूल्य धातु रहने गरेको छ।
३९. **नेपालमा उत्पादन हुन सक्ने आधारभूत खाद्य वस्तुहरूको आयात वृद्धि हुँदै जानु चिन्ताको विषय रहेको छ।** चालु आर्थिक वर्षको प्रथम सात महिनासम्ममा जम्मा रु. ६ खर्ब ६१ अर्बको आयातमध्ये करिब रु. १७ अर्बको चामल, रु. ७ अर्बको तरकारी, रु. ३ अर्बको फलफूल र रु. १३ अर्बको खानेतेलको आयात भएको छ। आयात प्रतिस्थापनको रणनीतिलाई लामो समयसम्म त्यागेका कारण खाद्य वस्तु लगायत अन्य औद्योगिक वस्तुहरूको आयात अस्वाभाविक रूपमा बढेको हो।
४०. **विप्रेषण आप्रवाहको वृद्धिदर सुस्त हुने स्थितिमा पुगेको छ।** विगत १० वर्षमा विप्रेषण आय वार्षिक औसत २० प्रतिशतले वृद्धि भएकोमा पछिल्ला वर्षहरूमा क्रमिक रूपमा कम हुँदै रोकिने स्थितिमा पुगेको छ। फलस्वरूप आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को पहिलो ७ महिनामा विप्रेषणको वृद्धिदर १.७ प्रतिशत मात्र देखिएको छ जबकि गत वर्षको सोही अवधिमा यो वृद्धिदर ५.२ प्रतिशतसम्म कायम थियो। खासगरी वैदेशिक रोजगारीमा जानेहरूको संख्या कम हुँदै जानुको साथै रोजगारीका प्रमुख गन्तव्य मुलुकहरूमा देखिएको

राजनैतिक र आर्थिक समस्याको कारण यो स्थिति आएको हो। तर विप्रेषण आय अझै विदेशी मुद्रा सञ्चितिको प्रमुख स्रोतको रूपमा रहेको छ। समग्रतामा, अर्थतन्त्र विप्रेषण आय-आयात—उपभोगको चक्रव्यूहमा रुमल्लिएकोले उत्पादकत्व र आन्तरिक रोजगारी लगायतको संरचनात्मक समस्या थपिएको छ।

४१. पछिल्लो समयमा चालु खाता र शोधनान्तर घाटा बढ्न थालेकोले विदेशी मुद्रा सञ्चितिमा चाप पर्न थालेको छ। चालु आर्थिक वर्षको पहिलो सात महिनासम्ममा चालु खाता रू. १ खर्ब ४१ अर्ब र शोधनान्तर रू. १८.३ अर्बले घाटामा रहेको छ जबकि गत आर्थिक वर्षको सोही अवधिमा चालु खाता रू. १०.६ अर्बले मात्र घाटामा रहेको थियो भने शोधनान्तर रू. ३६.९ अर्बले बचतमा रहेको थियो। लामो समयसम्मको बचतपछि भुक्तानी घाटा देखिन थाल्नु चिन्ताको विषय बनेको छ। २०७४ माघ मसान्तसम्ममा विदेशी विनिमय सञ्चिति २०७४ असारको तुलनामा २.८ प्रतिशतले घटेको छ। चालु खाता घाटामा सुधार गर्दै भुक्तानी सन्तुलन कायम गर्न र विदेशी मुद्रा सञ्चिति घट्न नदिन बाह्य क्षेत्रमा धेरै सुधार गर्नुपर्ने भएको छ।

सार्वजनिक खर्च

४२. सार्वजनिक खर्च व्यवस्थामा चालु खर्चको आकार बढ्दै गएको छ। चालु खर्चको विगत ५ वर्षको औसत वृद्धि १७ प्रतिशत छ। आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को प्रक्षेपित राजस्वसँग चालु खर्चको अनुपात अझै ११० प्रतिशत छ। सामाजिक संरक्षण र सुरक्षाका लागि मात्र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ५ प्रतिशतभन्दा बढी खर्च हुने गरेको छ। प्रशासनिक र सुरक्षा क्षेत्रको खर्च वृद्धि उच्च छ। सरकारी सेवामा विदेश भ्रमण मौलाउँदै गएको छ तर यस्तो भ्रमणको उपलब्धि लेखाजोखा गर्ने प्रचलन नै छैन।
४३. सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा वित्तीय अराजकता निम्तिएको छ। स्रोत यकिन नभई बजेट विनियोजन गर्ने, कार्यान्वयन पूर्वको तयारी बिना बजेट माग गर्ने र विनियोजन गर्ने, बजेटभन्दा बाहिर गएर स्रोतको सुनिश्चितता दिने, स्रोत सुनिश्चितता दिइएको कार्यक्रम अर्को वर्षको बजेटमा समावेश नगर्ने, विनियोजित बजेट कार्यान्वयन नगरी आर्थिक वर्ष शुरु भएको केही दिनमा नै गैर बजेटरी रकम माग गर्ने, स्वीकृत लागत अनुमानभन्दा कैयौं गुणा बढीको

ठेक्कापट्टा लगाउने र आर्थिक वर्षको अन्तिम चौमासिक वा महिनामा कार्यक्रम संशोधन गरी बजेट खर्च गर्ने प्रवृत्ति मौलाएको छ।

४४. बजेटको विश्वसनीयतामाथि प्रश्न उठ्न थालेको छ। स्रोत नै नभई बजेटको आकार बढाउन मनोगत आधारमा स्रोत देखाइएको छ। उदाहरणका लागि चालु आर्थिक वर्षको बजेटमा रु.१ खर्ब २ अर्ब ७३ करोड ६२ लाख कोषको सञ्चिति (Treasury Balance) रहने अनुमान गरी स्रोत आँकलन गरिएकोमा आर्थिक वर्षको अन्त्यमा रु. ४८ अर्ब ६१ करोड सञ्चित घाटा देखिएको छ। त्यस्तै वैदेशिक सहायता प्राप्त हुन्छ भन्ने अड्कल गरिएका कतिपय आयोजनाका बारे कुनै छलफलसम्म भएको देखिँदैन। सार्वजनिक संस्थानमा गरिएको ऋणको साँवा फिर्तामा रु. १५ अर्ब स्रोत प्राप्त हुने अनुमान गरिएकोमा त्यो प्राप्त हुने कुनै सम्भावना देखिँदैन। यसले बजेटमा प्रस्ताव गरिएको खर्च गर्ने स्रोतमा नै झण्डै रु. २ खर्ब नपुग भएको देखाउँछ। बजेट निर्माण कुशलतापूर्वक हुन नसकेकाले भेरी-बबई डाइभर्सन बहुउद्देश्यीय आयोजना, धरान-चतरा-हेटौँडा सडक, हुलाकी राजमार्ग, भूकम्पपछिको पुनर्निर्माणजस्ता राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाहरू र निश्चित रूपमा खर्च हुनसक्ने शीर्षकमा आवश्यकभन्दा निकै कम रकम छुट्याइनु र स-साना आयोजनाहरूमा बजेट छर्ने प्रवृत्तिमा सुधार नआउनुले विनियोजन दक्षता नभएको प्रष्ट देखाउँछ।

४५. संविधान बमोजिम जेठ १५ गते बजेट प्रस्तुत भई अघिल्लै आर्थिक वर्षमा बजेट पारित भए पनि कार्यान्वयन पक्षमा सुधार आएको देखिएन। बजेट तयारीका समयमा यथेष्ट ध्यान दिन नसक्दा कार्यक्रम र बजेटबीच तालमेल नमिलेका कारण विनियोजित बजेट पूरै खर्च हुन सकेको छैन। विनियोजनको तुलनामा यथार्थ खर्च ८० प्रतिशतको हाराहारीमा मात्र रहेको छ। यसमा गैर बजेटरी खर्चको रकम घटाउने हो भने यथार्थ विनियोजनको ७५ प्रतिशत मात्र खर्च भएको देखिन्छ। बजेट कार्यान्वयनको पुरानै प्रक्रिया रहेकाले पूँजीगततर्फको बजेट आर्थिक वर्षको अन्तिम चौमासिक, त्यसमा पनि अन्तिम एक वा दुई महिनामा अत्यधिक खर्च हुने गरेको छ। विगत सात वर्षको तथ्याङ्कले करिब ७० प्रतिशत पूँजीगत बजेट अन्तिम चौमासिकमा मात्र खर्च भएको देखाउँछ। ठेक्कापट्टाको काम ढिलो शुरू गर्ने, परियोजनामा अख्तियारी ढिलो पठाउने, काम सम्पन्न भएकोमा पनि भुक्तानीमा ढिलाइ गर्ने र भेरिएसन विवाद लामो समय कायम राख्ने कार्यले बजेट खर्च आर्थिक वर्षको

अन्तिम महिनामा धेरै देखिने गरेको हो। यो प्रवृत्तिमा सुधार गर्नुपर्ने दायित्व वर्तमान सरकारमा छ।

४६. चालु आर्थिक वर्षदेखि बजेट खर्च गर्ने अख्तियारी आवश्यक नपर्ने र विनियोजन विधेयक पारित भएपछि कार्यक्रम स्वीकृत गर्नु नपर्ने व्यवस्था गरिए पनि बजेट कार्यान्वयनको गति उस्तै छ। चालु आर्थिक वर्षको फागुन मसान्तसम्ममा कुल विनियोजित बजेटको ४१ प्रतिशत मात्र खर्च भएको छ। यसमध्ये स्थानीय तहलाई हस्तान्तरण गरिएको रकम केन्द्रीय लेखामा खर्च देखिए पनि वास्तविक खर्च भने भएको छैन। आर्थिक वर्षको ६७ प्रतिशत समय व्यतित भइसकेको यो अवधिमा चालुतर्फ ५० प्रतिशत, पूँजीगततर्फ २८ प्रतिशत र वित्तीय व्यवस्थातर्फ २३ प्रतिशत मात्र खर्च भएको छ।

४७. पूँजीगत खर्च बढाउन सरोकारवाला निकायबाट ठोस कार्य भएको छैन, बरु एउटै प्रकृतिका कारणहरू दोहोर्‍याउने गरिएको छ। पूँजीगत खर्च कम हुनुमा धेरै कारण छन्। पूर्व तयारी बिना ठूला आयोजनाहरू बजेटमा समावेश हुने, जग्गा प्राप्तिमा धेरै समय लाग्ने र ठेक्कापट्टा सम्झौता गरी कार्य प्रारम्भ गर्न लामो समय लाग्ने जस्ता समस्याहरू दोहोरिएका छन्। वन क्षेत्रमा रुख काट्ने र निर्माण सामग्री (ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा) को उपलब्धतामा अन्तरनिकाय समन्वयको समस्या सधैं उठ्ने/उठाउने गरिएको छ। ठूला आयोजनाको कार्यान्वयन प्रक्रिया र आयोजना व्यवस्थापनमा नयाँपन ल्याउन सकिएको छैन। आयोजना कार्यान्वयन गर्ने मन्त्रालय र निर्माण व्यवसायीहरूको क्षमता कमजोर हुँदै गएको छ। कार्यसम्पादनस्तर कमजोर भएपनि, आयोजना समयमा पूरा नभए पनि जिम्मेवार पदाधिकारी वा निर्माण व्यवसायी कसैलाई पनि कारवाही भएको छैन। वित्तीय जवाफदेहिता र उत्तरदायित्व शून्यप्रायः स्थितिमा रहेको छ भने दण्डहीनताको संस्कार पनि बढ्दै गएको छ।

४८. केही वर्षयता वित्तीय (Fiscal) अनुशासनको पक्ष अत्यन्त कमजोर देखिएको छ। यसका केही दृष्टान्तहरू देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ।

(क) नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद्) बाट अर्थ मन्त्रालयको सहमति वेगर थप आर्थिक दायित्व सिर्जना हुने थुप्रै निर्णयहरू भएका छन्। आर्थिक दायित्व पर्ने विषयमा पनि

विषयगत मन्त्रालयहरूबाट ठाडो प्रस्ताव पेश भई निकास वा सुविधा वृद्धिको निर्णय हुने गरेको छ। आर्थिक कार्यविधि सम्बन्धी कानूनमा अर्थ मन्त्रालयको सहमति लिएर मात्रै थप आर्थिक दायित्व सिर्जना गर्नुपर्ने व्यवस्थाको ठाडो उल्लङ्घन भएको छ।

- (ख) नेपाल सरकार (मन्त्रपरिषद्), अर्थ मन्त्रालय र विभिन्न मन्त्रालयहरूबाट हचुवाका भरमा र निहित राजनैतिक स्वार्थका कारण भएका निर्णयहरूबाट राज्यकोष माथि दीर्घकालीन रूपमा ठूलो दायित्व थप भएको छ। सस्तो लोकप्रियताका लागि गरिएका कतिपय निर्णयहरू कार्यान्वयन गर्न सकिने अवस्थामा नै छैनन्।
- (ग) आवधिक योजना र वार्षिक बजेटको सेतुको रूपमा मध्यकालीन खर्च संरचनाको अवधारणा ल्याइए पनि यसलाई अहिले पूरै वेवास्ता गरिएको छ। बजेट र कार्यक्रममा अनुशासन कायम राख्न अवलम्बन गरिएको विषयगत मन्त्रालय बजेट सूचना प्रणालीमा प्रविष्ट कार्यक्रमहरू संशोधन गर्ने र आर्थिक वर्षको बीचमा आएर सयौं आयोजना थप गर्ने प्रवृत्तिले समग्र प्रणाली नै धरापमा परेको छ।
- (घ) स्रोतको यकिन नै नगरी र स्थापित प्रावधानहरूको पालना नै नगरी जस्तासुकै आयोजनाका लागि पनि बहुवर्षीय ठेक्काको सहमति दिइएको छ। यस्ता बहुवर्षीय ठेक्काको भुक्तानी दिन बाँकी दायित्व रू. २ खर्ब भन्दा बढी रहेको छ। योजना स्वीकृतिमा नियन्त्रण र सन्तुलनको व्यवस्था कमजोर भएको देखिन्छ। उदाहरणका लागि एउटै निर्णयबाट एउटै मन्त्रालयका २३९ आयोजनाहरूलाई स्रोतको व्यवस्था बिना नै रू. १ खर्ब २२ अर्ब बराबरको बहुवर्षीय ठेक्का लगाउन सहमति प्रदान गरिएको देखिन्छ।
- (ङ) चालु आर्थिक वर्षमा आर्थिक सहायता वापत रू. २५ करोड विनियोजन भएकोमा नेपाल सरकार (मन्त्रपरिषद्) का विभिन्न मितिका निर्णयहरूबाट रू. ४० करोड २० लाख ८६ हजार वर्तमान सरकार गठन अगावै वितरण भइसकेको देखिन्छ।
- (च) स्रोत नै नभई महानगरीय प्रहरी परिसर काठमाडौंका लागि नेपाल खाद्य संस्थानको जग्गा खरिदका लागि रू. २ अर्ब ९९ करोड उपलब्ध गराउने निर्णय नेपाल सरकार (मन्त्रपरिषद्) ले गरेको छ।

- (छ) निर्माणाधीन संरचना पूरा नगरी अर्को संरचनामा हात हाल्ने र ठेक्का लगाइहाल्ने प्रवृत्ति व्यापक छ। निर्माणाधीन पुलहरूको मात्र रू. ५० अर्बको भुक्तानी दायित्व रहेको छ।
- (ज) संघीय संसद र प्रदेश सभाको निर्वाचनको मुखैमा निर्वाचन आचारसंहिता विपरीत काठमाडौंको एउटा नयाँ आयोजनाका लागि रू. ५१ करोडको स्रोत सुनिश्चितता सहित सहमति दिइएको छ। यो आयोजनाका लागि कामै नभई गत माघमा निकासको माग भएको छ। ठूला आयोजनाहरू टुक्र्याएर उपभोक्ता समिति मार्फत काम गराउन खोज्ने प्रवृत्तिले धेरै विकृतिहरू जन्माउँदै गएको छ।
- (झ) त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गतका १४२० जना आंशिक उपप्राध्यापकहरूलाई मासिक करारमा नियुक्त गर्ने निर्णयबाट मात्र वार्षिक रू. ६३ करोड थप दायित्व सिर्जना भएको छ। चालु आर्थिक वर्षमा सुदूर पश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालयमा ४४४ र मध्य पश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालयमा २०३ गरी ६४७ प्राध्यापक र कर्मचारीको दरबन्दी सिर्जना गरी चालु खर्चमा दबाव थपिएको छ।
- (ञ) संशोधित शिक्षा ऐनमा भएको व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न चालु आर्थिक वर्षका लागि मात्र रू. ७ अर्बको थप भार परेको र वर्षेनी रू. २० अर्ब बराबरको दायित्व थपिएको छ।
- (ट) मापदण्ड विपरीत औषधोपचार सुविधाका नाममा थप रकम दिने निर्णयले चालु खर्चमा थप चाप परेको छ। चालु वर्ष बजेटको नीति र कार्यक्रममै नपरेको क्यान्सर, मुटुरोगी र स्पाइन इन्जुरीका बिरामीलाई मासिक रू. ५ हजार जीविकोपार्जन भत्ता दिने गरी मन्त्रिपरिषद्बाट भएको निर्णयले वर्षेनी रू. १ अर्ब ८ करोड चालु खर्चको दायित्व थपिएको छ। यस्ता निर्णय सामाजिक न्यायका दृष्टिले उपयुक्त भए पनि सरकारको नीति कार्यक्रम तथा बजेटमार्फत संसदबाट पारित गराएर लागु गर्नुपर्नेमा मनोगत ढङ्गले निर्णय हुँदा विवादित भएका छन्।
- (ठ) कर्मचारी समायोजन ऐनमा रहेको स्वेच्छिक अवकाश योजना अन्तर्गत करिब दश हजार कर्मचारीले निवेदन दिएका छन्। सात वर्षको निवृत्तिभरण र अन्य अवकाश सुविधा भुक्तानी दिनका लागि रू. ३० अर्ब भन्दा बढी खर्च हुने अनुमान छ।

स्वेच्छिक अवकाशको सिद्धान्त र अभ्यासको विपरीत समायोजन ऐनमा स्वेच्छिक अवकाश सम्बन्धी व्यवस्था भएको देखिन्छ। अहिले प्रदेश र स्थानीय तहमा कर्मचारीको अभाव छ र केन्द्रबाट कर्मचारी खटाउनुपर्ने आवश्यकता छ। ती तहमा अनुभवी कर्मचारी खटाउनुको साटो स्वेच्छिक अवकाश योजना ल्याएर ठूलो आर्थिक दायित्व सिर्जना गरिएको छ। कर्मचारी समायोजन ऐनमा व्यवस्था गरी सार्वजनिक सूचनाबाट अवकाशमा जाने कर्मचारीको निवेदन लिइसकेको सन्दर्भमा यसको व्यवस्थापन जटिल बनेको छ।

(ड) विना आधार कर्मचारी दरबन्दी सिर्जना भएका छन्। निजामती तथा सुरक्षा निकायहरूमा व्यक्ति विशेषको बढुवालाई केन्द्रबिन्दु बनाई एकै महिनामा धेरै पटक संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण गर्ने काम भएको छ। त्यस्तो अध्ययन प्रतिवेदनमा अर्थ मन्त्रालय तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको संस्थागत निर्णयबाट सहमति प्राप्त गर्नुपर्नेमा अध्ययनमा संलग्न अधिकृत कर्मचारीको हस्ताक्षरको आधारमा मात्र मन्त्रपरिषद्बाट निर्णय गराई दरबन्दी सिर्जना गर्ने गलत अभ्यासहरू भएका छन्। यसरी माथिल्लो तहमा अन्धाधुन्ध दरबन्दी थपिनाले तलब, भत्ता, सवारी साधन, इन्धन, मर्मत लगायतको खर्च वृद्धि मात्र होइन दीर्घकालीन दायित्वको रूपमा निवृत्तिभरण, औषधोपचार, सञ्चित बिदाको भुक्तानी जस्ता अवकाश भुक्तानीको दायित्वहरू समेत बढेको छ।

(ढ) मन्त्रालय र निकायको नियमित संयन्त्रबाट हुने कामका लागि पनि कसैलाई जागिर र सुविधा दिनैका लागि बोर्ड, विकास समिति, प्रतिष्ठानहरू गठन गर्ने र भएकामा दरबन्दी थप्ने निर्णयले चालु खर्च व्यवस्थापनमा चुनौति थपिएको छ।

४९. राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूको निवृत्तिभरण लगायतको अवकाश सुविधा सम्बन्धी खर्चमा निरन्तर वृद्धि भइरहेको छ। निजामती कर्मचारी, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल, सामुदायिक विद्यालयका शिक्षक लगायत राष्ट्रसेवक कर्मचारीको निवृत्तिभरण लगायतको अवकाश भुक्तानीमा चालु आर्थिक वर्ष रू. ६२ अर्ब ४० करोड खर्च हुने अनुमान गरिएको छ। विगत पाँच वर्षको अवधिमा सेवानिवृत्त सुविधा खर्चमा १५६ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ। यो प्रवृत्ति कायम रहने हो भने दश वर्षमा यस्तो खर्च रू. ३ खर्ब नाघ्ने देखिन्छ।

५०. योगदानमा आधारित निवृत्तिभरणको लागि कुनै कोष वा अन्य व्यवस्था गरिएको छैन। कर्मचारीको अवकाश उमेरमा पुनरावलोकन नगरिएको कारणले कम उमेरमा नै अवकाश हुँदा निवृत्तिभरणको दायित्व बढ्दै गएको छ। बीस वर्ष सेवा गरेपछि निवृत्तिभरण पाउने, अन्ठाउन्न वर्षमा नै अवकाश हुने, अवकाश भएकै मितिदेखि निवृत्तिभरण पाउने, कर्मचारीको परिवारले पनि आजीवन निवृत्तिभरण पाउने र वहालवाला कर्मचारीको तलब बढ्दा निवृत्तिभरण दुई तिहाइले बढ्ने व्यवस्था भएकाले यसको दायित्व तीव्र रूपमा बढिरहेको छ।
५१. निजामती सेवामा नियमित बाहेकका कार्यहरूका लागि व्यवस्था गरिएको सेवा करार नीतिको व्यापक उल्लंघन भएको छ। सेवा करारभन्दा व्यक्तिगत करार गरी कर्मचारी सरह नियुक्ति र तलब भत्ताको व्यवस्था गरिएको छ। सो अनुसार हाल करारमा नियुक्त भएका कम्प्यूटर अपरेटर, सवारी चालक, कार्यालय सहयोगी लगायतको संख्या ३२ हजारभन्दा बढी रहेको देखिन्छ। यस वापत वार्षिक रू. ५ अर्ब ५६ करोड तलब भत्तामा मात्र खर्च भएको स्थिति छ।
५२. विभिन्न निकायहरूमा कार्यसम्पादन सूचक (Performance Indicators) का आधारमा प्रदान गरिँदै आएको प्रोत्साहन भत्ताको प्रत्यक्ष प्रभाव कार्य सम्पादनमा पर्न सकेको छैन। यस्तो भत्ता सेवा प्रवाहसँग प्रत्यक्ष रूपले सम्बन्धित कार्यालयमा भन्दा केन्द्रीयस्तरमा, त्यसमा पनि शक्तिशाली मानिएका कार्यालयहरूमा विस्तार भएको छ। केही कार्यालयहरूमा नियुक्ति, हाजिरी र तोकिएको पोशाकलाई समेत कार्यसम्पादन सूचकभित्र राखेको हुँदा यस्तो भत्तालाई कार्यालयको नतिजासँग पुष्टि गर्न सक्ने अवस्था देखिएको छैन।
५३. संविधानबमोजिम संघीय सञ्चित कोषबाट प्रदेश र स्थानीय तहमा वित्तीय समानीकरण अनुदान र सशर्त अनुदान वापत हस्तान्तरण गरिएको रू. २ खर्ब २५ अर्बको खर्चको प्रतिवेदन प्राप्त भएको छैन। स्थानीय तहमा सशर्त अनुदान पठाउँदा स्पष्ट रूपमा प्रयोजन र कार्यक्रमको विवरण पठाउनु पर्नेमा त्यसमा भएकोले ढिलाइले केही अनिवार्य दायित्व (जस्तै विद्यालयका शिक्षकको तलब भत्ता) र कृषिसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरूमा स्थानीय तहले बजेट नछुट्याई अन्यत्र नै खर्च गरेको पाइएको छ। अहिले विभिन्न

गाउँपालिका/नगरपालिकाले विद्यालय शिक्षकको तलब भत्ताको लागि थप रकम माग गरेकाले यसको व्यवस्थापन चुनौतिपूर्ण भएको छ।

राजस्व

५४. **राजस्वको दायरा साँघुरो छ।** आर्थिक गतिविधिहरू अपेक्षित रूपमा विस्तार हुन नसकेको र सबै आर्थिक क्रियाकलापहरू औपचारिक प्रणालीमा ल्याउन नसकिएको कारण करको आधार र दायरा साँघुरो भएको छ। हालसम्म करको दायरामा आयकरतर्फ करिब १० लाख र मूल्य अभिवृद्धि तर्फ १ लाख ९० हजार करदाता मात्र दर्ता भएका छन्। दर्ता भएकामध्ये आयकरमा ५३.५ प्रतिशत र मूल्य अभिवृद्धि करमा ३० प्रतिशतले आफ्नो विवरण बुझाउने गरेका छैनन्।
५५. **राजस्व प्रणाली प्रगतिशील र नतिजामुखी छैन।** राजस्व प्रशासनको क्रियाशीलता कमजोर छ। आन्तरिक उपभोग र आयातमा भएको वृद्धि राजस्वमा प्रतिविम्बित भएको छैन। करयोग्य कारोवार गर्ने सबै व्यक्ति तथा संस्थाहरूलाई करदातालाई करको दायरामा ल्याउन सकिएको छैन। अर्थतन्त्रमा करको क्षमताबारे प्रभावकारी अध्ययन/अनुसन्धान हुने गरेको पनि छैन।
५६. **कर प्रणाली आयातमा आधारित छ।** कुल राजस्वमा करिब २७ प्रतिशत योगदान रहेको मूल्य अभिवृद्धि करको करिब ६४ प्रतिशत आयात हुने वस्तुमा भन्सार बिन्दुबाट प्राप्त हुने गरेको छ। यस बाहेक भन्सार महसुल आयातको अन्तःशुल्क र आयातको मूल्य अभिवृद्धि कर जोड्दा कुल राजस्वमा आयातमा आधारित राजस्वको अंश करिब ४७ प्रतिशत रहेको छ।
५७. **कुल राजस्वमा आन्तरिक राजस्वको योगदान कम छ।** कुल कर राजस्वमा आन्तरिक मूल्य अभिवृद्धि करको अंश करिब ३६ प्रतिशत मात्र रहेको छ। आन्तरिक मूल्य अभिवृद्धि करतर्फ सेवा क्षेत्रको बाहुल्यता छ। आन्तरिक उत्पादन तथा आन्तरिक ब्यापारको योगदान मूल्य अभिवृद्धि करमा अत्यन्त कम छ। उत्पादन र बिक्री वितरण भइरहेका सबै वस्तु तथा सेवाको कारोवारलाई मूल्य अभिवृद्धि कर तथा अन्तःशुल्कमा समेट्न सकिएको छैन।

५८. मूल्य अभिवृद्धि करको कार्यान्वयन पक्ष प्रभावकारी देखिएको छैन। मूल्य अभिवृद्धि करको सिद्धान्त र अभ्यास विपरीत मनोगतरूपमा कतिपय वस्तुहरूको बिक्रीमा संकलन हुने गरेको कर व्यवसायीलाई फिर्ता दिइने व्यवस्थाले वार्षिक करिब रु. ५ अर्ब भन्दा बढी राजस्व गुमाउनु परेको स्थिति छ। कर छुटको प्रभाव सम्बन्धमा कुनै ठोस अध्ययन एवम् विश्लेषण हुने गरेको छैन। त्यसैगरी कर नलाग्ने कारोवारको सीमा बढाउँदै हाल रु. ५० लाख पुऱ्याइएकोले कारोवार टुक्र्याएर कर छली गर्न प्रोत्साहन मिलेको छ। मूल्य अभिवृद्धि कर लाग्ने वस्तु तथा सेवाको बिक्रीमा विद्युतीय प्रणाली (E-billing) लागु गर्न सकिएको छैन। मूल्य अभिवृद्धि करमा करकट्टी लिनका लागि खरिद बिलको दुरुपयोग हुने गरेको र झुठा बिलको प्रयोगबाट समेत करकट्टी लिने गरेको पाइएको छ। यस्ता झुठा बिल प्रयोगकर्ता विरुद्ध करप्रशासनले केही वर्ष अगाडि कारवाही गरेको थियो। तर पछिल्लो समयमा यस्ता अपराधजन्य करछलीका क्रियाकलाप विरुद्ध कर प्रशासनलाई सशक्त रूपमा परिचालन गराउन सकिएको छैन।
५९. स्वयंकर निर्धारणमा आधारित मूल्य अभिवृद्धि कर प्रणालीमा करदाताले यथार्थ कारोवारको घोषणा नगरेको अवस्था छ। मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता भएका करदातामध्ये करिब ३० प्रतिशतले कर विवरण नबुझाएको पाइएको छ। विवरण बुझाउनेमध्ये करिब ३४ प्रतिशत करदाताले शून्य विवरण (कुनै कारोवार नभएको) देखाउने गरेका, करिब ५४ प्रतिशतले क्रेडिट (सरकारसँग कर फिर्ता लिनुपर्ने वा पछि मिलान गर्ने गरी विवरण पेश गरेका छन्। जम्मा १२ प्रतिशत करदाताले मात्र डेविट विवरण (कर समेत बुझाउने गरी) विवरण दाखिला गरेको अवस्थाले मूल्य अभिवृद्धि करको कार्य सम्पादन कमजोर रहेको देखाउँछ। करदाताको तर्फबाट कर कानून र प्रणालीको परिपालना (Compliance) मा ध्यान दिइएको देखिँदैन।
६०. भन्सार बिन्दुहरूमा अपेक्षित सुधार हुन सकेको छैन। विगतमा भन्सार प्रणालीको सुधारका लागि अबलम्बन गरिएका प्रयासहरूको वावजूद भन्सार बिन्दुहरूमा अझै आयातको परिमाण घटाउने, वास्तविक भन्दा कम मूल्य घोषणा गर्ने, बढी दरमा भन्सार महसुल लाग्ने वस्तुलाई कम दरमा वर्गीकरण गर्ने जस्ता कर छली तथा चुहावट हुने गरेको गुनासो रहँदै आएको छ। भन्सार सम्बन्धी कानून, नीति र प्रणालीमा गरिएको सुधार र सूचना प्रविधिको

प्रयोगको प्रभाव भन्सार बिन्दुहरूमा अपेक्षित रूपमा देखिदैन। भन्सार जाँचपास अझै व्यवस्थित हुन सकेको छैन। भन्सार राजस्व चुहावटमा भन्सारमा कार्यरत कर्मचारी, आयातकर्ता र भन्सार एजेन्टहरूको मिलोमतो रहेको गुनासो छ। भारतीय सीमाका प्रमुख भन्सार नाकाहरूमा एकीकृत जाँच चौकी (ICP) निर्माणमा भइरहेको ढिलाइ र पूर्वाधारको कमजोर अवस्थाले समस्या थपिएको छ। अवैध व्यापार र राजस्व चुहावट नियन्त्रण गर्न भन्सार नाका र सिमानामा परिचालित सुरक्षाकर्मीहरूको भूमिका प्रभावकारी देखिएको छैन।

६१. कर प्रशासनमा कार्यरत जनशक्तिहरूको दक्षता, व्यावसायिकता र सदाचारितामा अपेक्षित सुधार आउन सकेको छैन। कर परीक्षण तथा अनुसन्धानको गुणस्तरमा हास आएको छ। पूँजीगत लाभकर र अन्य सम्भावित कर चुहावट र छलीविरुद्ध कर निर्धारणमा ढिलाइ हुँदा राजस्व गुमिरहेको अवस्था छ। निर्धारित करको असुलीमा पनि तदारकता देखिएको छैन। कर बक्यौताको रकम बढिरहेको छ। आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरूबाट गरिने कर परीक्षण तथा अनुसन्धानको गुणात्मकतामा प्रश्न उठ्ने गरेको छ। कर परीक्षण तथा अनुसन्धानबाट कर छली तथा चुहावट नियन्त्रणमा उल्लेख्य प्रभाव परेको छैन। यस्तो कर निर्धारणमध्ये अधिकांश मुद्दामा जाने प्रवृत्ति देखिएकाले निर्धारित करको यथार्थ असुली समेत कम छ।
६२. करको दायरा बढाउन संस्थागत सुधारमा ध्यान पुग्न सकेको छैन। मुलुकको आवश्यकता अनुसार आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरूको संख्या विस्तार हुन सकेको छैन। आर्थिक कारोवार उल्लेख्य मात्रामा भएका धेरै जिल्लाहरूमा छुट्टै कार्यालय नहुँदा सम्भावित करदाताहरूलाई अझै कर प्रणालीमा आबद्ध गर्न सकिएको छैन। ठूला करदाता कार्यालय र आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरूको कार्यसम्पादनस्तर अपेक्षित रूपमा भिन्न देखिएको छैन।
६३. कर्मचारीलाई दिने गरेको प्रोत्साहन भत्ताको प्रभाव उत्पादकत्वमा परेको छैन। कर तथा भन्सार कार्यालयहरूका कर्मचारीलाई उपलब्ध गराइएको कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन भत्ताले कर्मचारीको कार्यशैली, प्रवृत्ति, व्यावसायिक मूल्य मान्यता र व्यवहारमा खासै परिवर्तन आएको देखिएन। कार्यालयको राजस्वको लक्ष्य हासिल भए पश्चात् भत्ता प्राप्त हुने कारण कर्मचारीहरूमा थप क्रियाशीलता र मेहनत गर्ने प्रवृत्ति देखिएको छैन।

६४. राजस्व चुहावट अनुसन्धान तथा नियन्त्रण गर्न गठन भएका निकायहरूको कार्यसम्पादन प्रभावकारी देखिँदैन। राजस्व अनुसन्धान विभागले राजस्व चुहावट (अनुसन्धान तथा नियन्त्रण) ऐन, २०५२ बमोजिम कार्य सम्पादन गर्नुपर्नेमा भन्सार ऐन, मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन र अन्तःशुल्क ऐन बमोजिम प्रत्यायोजित अधिकारको प्रयोग गर्नमा मात्र सीमित रहेको देखिएको छ। राजस्व समुहका कर्मचारीहरूलाई आन्तरिक राजस्व विभाग र भन्सार विभागबाट राजस्व अनुसन्धान विभागमा सरुवा गर्ने परिपाटी रहेकाले राजस्व अनुसन्धान र चुहावट नियन्त्रणमा स्वार्थ बाझिने (Conflict of Interest) देखिएको छ। कर निर्धारण गर्ने र चुहावट विरुद्ध अनुसन्धान गर्ने कर्मचारीहरू एउटै मन्त्रालय अन्तर्गत एउटै समुहका भएकोले पनि नियन्त्रण र सन्तुलन कमजोर रहेको छ। यस सम्बन्धमा वर्तमान सरकारले आवश्यक निर्णय पनि गरिसकेकोले यस्तो अवस्था नरहने अपेक्षा गरिएको छ।
६५. पुनरावेदन सुत्रे निकायहरूमा विचाराधीन राजस्व सम्बन्धी मुद्दाहरूको निर्णयमा ढिलाइ हुने गरेको छ। आयकर र मूल्य अभिवृद्धि करमा कर अधिकृतहरूले गरेका निर्णय उपर महानिर्देशक समक्ष पुनरावलोकनका लागि दिइएका निवेदन उपर निर्धारित ६० दिनभित्र निर्णय दिनुपर्ने बाध्यकारी व्यवस्थाको कार्यान्वयन हुने गरेको छैन। कर फछ्यौट आयोग ऐन, २०३३ बमोजिम समय समयमा गठन भएका कर फछ्यौट आयोगको निर्णयमा प्रश्न उठ्ने गरेका छन्। एकातिर पुनरावेदन सुन्ने निकायहरूबाट लामो समयसम्म निर्णय नहुने र अर्कोतिर पुनरावेदन सम्बन्धी मौजुदा कानूनी व्यवस्थाभन्दा पर गएर कानूनी उपचार खोज्ने प्रवृत्तिले राजस्व संकलन नराम्ररी प्रभावित भएको छ।

वैदेशिक सहायता

६६. वैदेशिक सहायता परिचालनको क्षेत्रमा पनि विसंगतिहरू बढ्दै गएको देखिन्छ। सहायता लिने परियोजनाहरूको गहन विश्लेषण हुने गरेको छैन। यसका लागि सरकारका तर्फबाट गर्नुपर्ने तयारी कमजोर देखिएको छ। वैदेशिक सहायतामा सञ्चालन हुने आयोजनाका कागजात सम्बन्धित विकास साझेदारले नै तयार गरिदिने भएकाले कतिपय अवस्थामा मुलुकको प्राथमिकता भन्दा विकास साझेदारका प्राथमिकता हावी भएका छन्। वैदेशिक सहायता धेरै स-साना आयोजनाहरूमा छरिएको छ। आफ्नै स्रोत र सामर्थ्यमा गर्न

सकिने कार्यका लागि पनि वैदेशिक सहायता लिने प्रवृत्ति छ। वैदेशिक तालिम, अध्ययन भ्रमण, सवारी साधन र परामर्शमा ठूलो रकम खर्च हुने गरेको छ। वर्षौंदेखि भन्दै आए पनि सम्भाव्य आयोजनाको सूची (Project Bank) तयार भएको छैन।

६७. वैदेशिक सहायताको उपयोग प्रभावकारी देखिएको छैन। गत पाँच वर्षमा प्रतिबद्धता गरिएको रकमको करिब ५१.५ प्रतिशत मात्र खर्च/प्राप्ति भएको छ। गत आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा बजेटमा अनुमान गरिएकोमध्ये ऋणतर्फ २७.४ प्रतिशत र अनुदानतर्फ ३२.४ प्रतिशत मात्र खर्च भएको थियो। पूँजी, ज्ञान र प्रविधि हस्तान्तरणको दृष्टिकोणले वैदेशिक सहायता आवश्यक पर्ने भएता पनि यसको कार्यान्वयन र उपयोगको पक्षमा अपेक्षित सुधार हुन सकेको छैन। यसका लागि नेपाल सरकारका सम्बन्धित निकाय एवम् विकास साझेदार दुवै जिम्मेवार देखिएका छन्।
६८. वैदेशिक सहायताबाट सञ्चालनमा रहेका अधिकांश आयोजना समयमा सम्पन्न हुन सकेको छैनन्। समय लम्बिदै जाँदा आयोजनाको लागत पनि बढ्दै गएको छ। मेलम्ची खानेपानी आयोजना, हुलाकी राजमार्ग, गौतमबुद्ध क्षेत्रीय अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल (भैरहवा विमानस्थल) को निर्माणको धीमा गति यसका उदाहरण हुन्।
६९. वैदेशिक सहायताको ठूलो हिस्सा बजेट प्रणालीमा नै आउने गरेको छैन। नेपालमा आउने सहायतामध्ये २५ देखि ३० प्रतिशत बजेटमा समावेश हुँदैन भने बजेट प्रणाली अन्तर्गत आउने सहायतामध्ये ३५ देखि ४० प्रतिशत रकम नेपाल सरकारको कोषमा जम्मा नभई सोझै भुक्तानी हुने गरेको छ। दातृ निकायहरूबाट लिनुपर्ने शोधभर्ना समयमै नआउँदा नेपाल सरकारको स्रोतमा थप चाप पर्न गएको छ।

सार्वजनिक ऋण

७०. नेपालको सार्वजनिक ऋणको भार तुलनात्मक रूपमा न्यून रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को अन्त्यसम्ममा तिर्न बाँकी सार्वजनिक ऋण रू. ६ खर्ब ९८ अर्ब (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २६.८ प्रतिशत) मात्र रहेको छ। यसमध्ये आन्तरिक ऋण रू. २ खर्ब ८४ अर्ब र बाह्य ऋण रू. ४ खर्ब १४ अर्ब रहेको छ। सार्वजनिक ऋणको भार कम हुनु

आर्थिक स्थायित्वको दृष्टिकोणबाट उपयुक्त नै देखिए पनि यस्तो साधनको परिचालन हुन नसक्दा विकास प्रभावित भएको स्थिति छ।

७१. चालु आर्थिक वर्षमा उठाउने लक्ष्य राखिएको रू. १ खर्ब ४५ अर्ब आन्तरिक ऋणमध्ये हालसम्म रू. १ खर्ब २१ अर्ब अर्थात् ८२ प्रतिशत उठाइसकिएको छ। चालु आर्थिक वर्षको फागुनसम्म राजस्वको लक्ष्य नपुगेको, बजेट सहायतातर्फको वैदेशिक सहायता प्राप्त नभएको, अघिल्लो वर्षको नगद मौज्जात परिवर्तनबाट व्यहोरिने भनिएको स्रोत उपलब्ध नभएको र यस अवधिमा स्थानीय तहमा रू. १ खर्ब ५० अर्ब हस्तान्तरण गरिएकाले आन्तरिक ऋण उठाउनु परेको देखिन्छ। वित्त बजारमा तरलताको अभावसँगै सरकारले बढी आन्तरिक ऋण उठाउने ठाउँ पनि संकुचित हुँदैछ।

भूकम्प पछिको पुनर्निर्माण

७२. भूकम्पपछिको पुनर्निर्माणको गति सुस्त रहेको छ। भूकम्पको क्षति भएको तीन वर्ष बिन्दा पनि करिब १५ प्रतिशत मात्र व्यक्तिगत आवास पुनर्निर्माण भएका छन्। भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त सार्वजनिक पूर्वाधार, सम्पदा, शैक्षिक संस्था तथा स्वास्थ्य केन्द्रहरूको पुनर्निर्माणमा ५० प्रतिशतभन्दा कम मात्र प्रगति भएको छ। पुनर्निर्माणका लागि घोषणा गरिएको वैदेशिक सहायता पूर्ण परिचालन भएको छैन। विकास साझेदारहरूले घोषणा (Pledge) गरेको ४.१ अर्ब अमेरिकी डलरमध्ये करिब ७५ प्रतिशतको मात्र सम्झौता भएको छ। सम्झौता मध्ये करिब १६ प्रतिशत मात्र खर्च/प्राप्ति (Disbursement) भएको छ। पुनर्निर्माणका लागि थप स्रोतको खोजी गर्नुपर्ने अवस्था छ। निजी आवास पुनर्निर्माणको अनुदानका लागि मात्र रू. १ खर्ब थप स्रोत आवश्यक पर्ने देखिएको छ।

सार्वजनिक संस्थान

७३. सार्वजनिक संस्थानहरू प्रष्ट नीति र मापदण्डबिना सञ्चालन भइरहेका छन्। सार्वजनिक संस्थानहरूको लगानी, व्यवस्थापन र सञ्चालनमा स्पष्ट नीति नहुनुको साथै ब्यावसायिक कौशलता कमजोर हुँदा अधिकांश संस्थानहरूको कार्यसम्पादन सन्तोषजनक छैन। विगतमा सरकारैपिच्छेको फरक फरक नीति र बुझाइले पनि थप समस्या ल्याएको छ। कर्मचारीलाई बिदा दिएर कारोबार बन्द भएका जनकपुर चुरोट कारखाना, बीरगञ्ज

चिनी कारखाना, वुटवल धागो कारखाना, कृषि औजार कारखानाको सम्पत्तिको कुनै उपयोग हुन सकेको छैन। सार्वजनिक संस्थानको प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको नियुक्ति सिफारिस गर्न र अन्य सुधारका कार्य गर्न स्थापना भएको सार्वजनिक संस्थान निर्देशन बोर्ड अहिले कानून र पदाधिकारीविहीन भई निष्क्रिय रहेको छ। आफूखुशी नियुक्ति गर्ने प्रथा मौलाएको छ। प्रमुख कार्यकारी अधिकृत नियुक्ति गर्दा गर्ने गरिएको नाम मात्रको कार्यसम्पादन करारको अनुगमन र मूल्याङ्कन हुने गरेको छैन। राजनीतिक नियुक्ति पाएका त्यस्ता पदाधिकारीहरूको जिम्मेवारी र उत्तरदायित्व संस्थानको हित र प्रगतिभन्दा अन्यत्र हुने गरेको छ।

७४. वित्तीय क्षेत्रका सार्वजनिक संस्थान र नेपाल दूरसञ्चार कम्पनी लिमिटेडलाई अलग्याएर हेर्ने हो भने अधिकांश सार्वजनिक संस्थानमा सरकारले गरेको लगानीको वाञ्छित प्रतिफल प्राप्त हुन सकेको छैन। सार्वजनिक संस्थानले उत्पादन र वितरण गर्ने जिम्मा लिएका वस्तु तथा सेवाहरूको मूल्य, गुणस्तर, समय तालिका र उपभोक्ताको माग बमोजिमको परिमाणको पर्याप्तता सन्तोषजनक छैन। एकाधिकारमा सञ्चालित संस्थाहरूले गलत मूल्य नीति र व्यवस्थापकीय अदक्षताको कारण ठूलो मात्रामा सञ्चित नोक्सानी व्यहोरिरहेका छन्। सरकारी उद्योगहरू कि त बन्द छन् कि कम क्षमतामा सञ्चालित छन्। अहिले राम्रो कार्यसम्पादन गरिरहेका सार्वजनिक संस्थानहरू पनि निजी क्षेत्रसँगको प्रतिस्पर्धामा खरो उत्रन सकेका छैनन्।

७५. निजीकरणको अभ्यास मूलतः असफल देखिएको छ। निजीकरण अध्ययन र आवश्यकतामा आधारित नभएर लहडमा गरिएको थियो। निजीकरण भएका संस्थानहरू निजीकरणको उद्देश्य अनुरूप सञ्चालन हुन नसक्नुका साथै यसबाट सेवा, उत्पादन र रोजगारी अभिवृद्धि हुन सकेन। निजीकरणको लागि अवलम्बन गरिएका तरिका (Modality), मूल्याङ्कन (Valuation) र प्रक्रिया (Process) यथार्थतामा आधारित छैनन्। लिजमा दिइएका सार्वजनिक संस्थानको भाडा रकम प्रचलित बजार दरभन्दा निकै कम छ। सम्पत्ति र व्यवसाय हस्तान्तरण गर्दा नेपाल सरकार र निजी लगानीकर्ताबीच भएका सम्झौताको कार्यान्वयन हुन सकेको छैन। निजीकरण गरिएका संस्थानहरूलाई सम्झौताको शर्त र उद्देश्य बमोजिम सञ्चालनमा ल्याउन सकिएको छैन। केही संस्थानहरूमा रणनीतिक साझेदार भित्र्याई व्यवस्थापकीय दक्षता र पूँजी वृद्धि गर्ने विगतका निर्णय कार्यान्वयन भएका छैनन्।

७६. सार्वजनिक संस्थानहरूमा कोषमा व्यवस्था नभएको दायित्व प्रमुख समस्याको रूपमा रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०७२/७३ सम्म यस्तो दायित्व रु. ३२ अर्ब ३३ करोड ६० लाख रहेको छ। विशेष गरी कर्मचारीहरूको अवकाश दायित्व भुक्तानीका लागि आवश्यक रकमहरूको छुट्टै कोष व्यवस्था नहुँदा सरकारी लगानीमा रहेका संस्थानहरूमा यी दायित्व भुक्तानीका लागि बजेटमा चाप पर्न गएको छ। घाटामा सञ्चालनमा रहेका र बन्द भएका केही संस्थानहरूमा कर्मचारीको तलब, भत्ता, सञ्चालन खर्च र अवकाश सुविधा भुक्तानी दिन र बैंकको ऋण चुक्ता गर्न सरकारले ऋण लगानी गरिरहेको छ।

विकासका लागि प्राप्त अवसर

७७. लामो समयदेखिको राजनीतिक अस्थिरता र त्यसैको उपजमा रहने गरेको अस्थिर सरकारको श्रृङ्खला समाप्त भई मुलुकमा ताजा जनादेशसहित तीन चौथाइ माथिको बहुमतको सरकार बनेको छ। जनचाहना अनुरूप आर्थिक-सामाजिक रूपान्तरणको कार्यदिशामा अघि बढ्न आवश्यकता अनुसार नयाँ नीतिको तर्जुमा गर्ने र प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने अवसर प्राप्त भएको छ। पाँच वर्षसम्म दूरदृष्टि र सङ्कल्प सहितको सुदृढ स्थिर सरकार रहने भएकाले वर्षेनी नीति र प्राथमिकता फेरिने क्रम अब रोकिएको छ।

७८. निर्वाचनअघि सार्वजनिक गरिएको र निर्वाचनमार्फत् जनअनुमोदन भएको वामपन्थी तालमेलको घोषणापत्रमा उल्लिखित आर्थिक समृद्धिको स्पष्ट सोच, नीति र कार्यान्वयन प्रारूपको मार्गचित्रलाई नै सरकारले आफ्नो कार्यदिशा मानेको छ। सरकारका नीति, प्राथमिकता र कार्यक्रमहरूलाई कृषक, उद्योगी, व्यापारी लगायत सबै क्षेत्रका नागरिकको सहयोग र सहभागितामा कार्यान्वयन गर्ने अवसर प्राप्त भएको छ। जनताको भरोसा र अपेक्षालाई आत्मसात् गर्दै अघि बढ्न सरकारलाई मौका मिलेको छ। आन्तरिक द्वन्द्व र त्यसले पार्ने कुप्रभावको भोगाइबाट सचेत जनता अब शान्ति र विकासका पक्षमा उभिएका छन्। यसको लाभ यस सरकारले लिन पाउँदछ।

७९. विगत डेढ दशकदेखि जनप्रतिनिधिविहीन भएको स्थानीय तहमा ३५,०४१ जनप्रतिनिधिहरू निर्वाचित भएका छन्। प्रदेश तहमा ५५० जनप्रतिनिधि निर्वाचित भई अधिकारसम्पन्न सरकार बनिसकेका छन्। संविधान बमोजिमका अधिकार प्रयोग गरी स्थानीय र प्रदेश सरकारहरूले स्थानीय आवश्यकता र प्राथमिकताहरू नजिकबाट पहिचान गर्नसक्ने र स्थानीय

श्रम, सीप, साधन तथा अवसरहरूको दक्षतापूर्वक उपयोग गर्नसक्ने भएका छन्। यसबाट आर्थिक समृद्धिको जग तलैबाट निर्माण गर्ने अवसर प्राप्त भएको छ।

८०. भूमिको उर्वरता, अनुकूल भूबनोट, जलस्रोतको प्रचुरता, वनस्पतीय र भुगर्भीय लगायत मुलुकमा उपलब्ध प्राकृतिक स्रोतहरूको उपयुक्त उपयोग गरी आर्थिक विकासका क्रियाकलाप अगाडि बढाउने अनुकूल वातावरण रहेको छ। नेपालको जानसांख्यिक बनौटमा युवा जनशक्तिको बाहुल्य भएकोले त्यसको लाभ लिने अवसर पनि यो सरकारलाई छ।
८१. विदेशी मित्र राष्ट्रहरू र अन्तर्राष्ट्रिय विकास साझेदारहरू नेपाललाई थप सहयोग गर्न इच्छुक छन्। राष्ट्रिय हित, स्वाधीनता र सार्वभौमसत्ताको रक्षा गर्दै छिमेकी एवं सबै मित्रराष्ट्रहरूसँग पारस्परिक हितको लागि सहकार्य गर्ने वर्तमान सरकारको परराष्ट्र नीति अनुरूप छिमेकी मुलुकहरूसँग नेपालको बढ्दो आबद्धता (Connectivity) र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको नेपालप्रतिको बढ्दो सद्भावलाई मुलुकको आर्थिक रूपान्तरणमा उपयोग गर्ने अवसर प्राप्त भएको छ।
८२. मुलुकको वर्तमान आर्थिक स्थिति सङ्कटापन्न अवस्थामा रहेतापनि केही पूर्वाधारमा भएका कतिपय लगानीको उपलब्धीलाई उपयोग गर्दै अघि बढ्न सक्ने अवस्था आएको, शिक्षित एवम् दक्ष जनशक्तिको विकास हुँदै गएको, सूचना प्रविधिको विकासले फड्को मार्दै गएको, सरकारी एवम् निजी क्षेत्रबीच समन्वय र सहकार्य बढ्दै गएको र सामुदायिक, सहकारी, गैर सरकारी, गैर आवासीय नेपाली एवम् विकास साझेदारहरूले समेत विकास प्रक्रियामा साझेदारी गर्न अग्रसरता देखाएकोले पर्याप्त आर्थिक आधार निर्माण भई आर्थिक समृद्धिको यात्राका लागि आवश्यक स्रोत र साधन परिचालन गर्न सकिनेमा वर्तमान सरकार विश्वस्त रहेको छ।

आगामी कार्यदिशा

८३. अर्थतन्त्रमा देखिएका उल्लेखित समस्याहरूलाई समाधान गर्दै सुशासन र द्रुत आर्थिक विकास मार्फत् समृद्धिको यात्रा प्रारम्भ गर्न उपलब्ध सबै साधन, सम्भावना र अवसरलाई यो सरकारले उपयोग गर्नेछ। उच्च आर्थिक वृद्धिका लागि लगानी र त्यसको उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने र यसका लागि स्वदेशी तथा विदेशी पूँजी परिचालनका लागि अनुकूल नीतिगत तथा व्यवस्थापकीय सुधार गर्ने कार्य यो सरकारले तत्काल शुरु गर्नेछ।

८४. नेपालको संविधानले पहिचान गरेको समाजवाद उन्मुख राष्ट्र निर्माण गर्न शुरुवाती चरणमा सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको उपयुक्त समन्वय र सहकार्यका माध्यमबाट समावेशी, उच्च र फराकिलो आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने लक्ष्यलाई प्राथमिकता दिइनेछ।
८५. वित्तीय अनुशासनहीनताको वर्तमान प्रवृत्तिलाई तत्काल नियन्त्रण गरी बजेट तर्जुमाको समयदेखि नै वित्तीय अनुशासन र मापदण्डहरूको पूर्ण पालना गरिनेछ। साधारण खर्चलाई मितव्ययी बनाउन मितव्ययिता सम्बन्धी नीति जारी गरी कडाइका साथ पालना गरिनेछ। आर्थिक दायित्व पर्ने कुनै पनि विषयमा अर्थ मन्त्रालयको पूर्व सहमति आवश्यक पर्ने कानुनी व्यवस्थालाई कडाइका साथ पालना गरिनेछ।
८६. राजस्व परिचालनलाई थप प्रभावकारी बनाइनेछ। राजस्व परिचालन अहिलेको भन्दा उच्चदरमा वृद्धि गर्न करको दायरा विस्तार, कर चुहावट नियन्त्रण, बिलिडमा सूचना प्रविधिको प्रयोग, कर सम्बन्धी कानूनको परिपालना र कर प्रशासनलाई दक्ष र प्रभावकारी बनाइनेछ।
८७. प्रदेश र स्थानीय तहलाई संविधान बमोजिमको राजस्व परिचालन गर्न र कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न सक्षम बनाउन क्षमता विकासमा सहयोग गरिनेछ।
८८. वित्तीय क्षेत्रमा सुशासन र स्थायित्व कायम गर्दै वित्तीय साधनलाई उत्पादनमुखी बनाउने र सेवाको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्ने तर्फ जोड दिइनेछ। समग्र वित्तीय नीति मार्फत् मुद्रा तथा पूँजी बजारको स्थायित्व र समावेशी विकासमा जोड दिइनेछ।

अन्त्यमा,

८९. मुलुकको अर्थतन्त्रमा लामो समयदेखि विद्यमान संरचनात्मक समस्याहरूको समाधान एउटै निकाय, एउटै संस्था वा एउटै तहबाट मात्र सम्भव छैन। राज्यका सबै जिम्मेवार तह, संस्था, पदाधिकारी र आम नागरिकको सहकार्यबाट मात्र माथि उल्लेखित समस्या एवं चुनौतिहरूको सामना गर्न सकिन्छ। यसमा सबैको सहयोगको अपेक्षा नेपाल सरकारले गरेको छ।